

SÜMER NECATİ (2016). “Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Gazzî’nin Nehrü’z-zeheb fî tarihî’l-Haleb Eserine Göre Urfa Livası’nın Özellikleri”. I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetlerinde Sanlıurfa Sempozyumu, 1(1), 318-329. (Tam metin bildirisi)(Yayın No:2613532)

“Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî’nin Nehrü’z-zeheb fî tarihî’l-Haleb Eserine Göre Urfa Livası’nın Özellikleri”

Necati SÜMER¹

ÖZET

On dokuzuncu yüzyılın sonundan yirminci yüzyılın ortalarına kadar birçok farklı alandaki birikimiyle çeşitli eserler ortaya koyan bir âlim olan Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, “*Nehrü’z -zeheb fî tarihî’l-Haleb*” adlı çalışmasıyla tarihe ve tarihçilere önemli bir kaynak sağlamıştır. Aynı zamanda bir şair ve gezgin olan el-Ğazzî, söz konusu eserinde Urfa livasının fiziki, idari, siyasi ve beşeri özelliklerini; yerel desen ve motiflerini, şehrin dinsel simgelerini detaylı olarak dile getirmiştir. Bu eserde el-Ğazzî, Urfa/Ruha’yı anlatırken sistematik bir metot kullanmıştır. Urfa livasının tarihini, bu şehrin sınırlarını ve konumunu, isminin nereden geldiğini bir kronolojiye bağlı kalarak anlatmıştır. Bu tarihi perspektifin yanında el-Ğazzî, fenomenolojik bir yaklaşımla şehrin fenomen ve simgelerini ele almıştır. Özellikle peygamberlerin ve diğer dinsel şahsiyetlerin bu şehirde nasıl iz bıraktığını ve buradaki kutsal yapıların şehrin dokusunu nasıl etkilediğini dikkat çekici ve merak uyandırıcı bir üslupla dile getirmiştir. Bugün yapılan arkeolojik kazılar nasıl ki Urfa’nın tarihin en eski şehri olduğu gerçeğini ortaya koyuyorsa el-Ğazzî’nin “*Nehrü’z-zeheb fî tarihî’l-Haleb*” adlı eseri de bu şehrin geçmişten getirdiği tarihsel bilinçaltıyla her dönemde önemini koruduğunu ifade etmektedir. Bu çerçevede bu eser, el-Ğazzî’nin yaşadığı dönemin gözüyle Urfa’nın ilgi çekici bir tasvirini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kavramlar: Edessa, Urfa/Ruha, Halilü’r-Rahman Gölü, Makam-ı İbrahim/İbrahim Halil Mağarası, Hz. Eyyüb’ün Makamı

¹ Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâî el-Halebî el-Ğazzî ve *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb*

Eseri

Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâî el-Halebî el-Ğazzî 1270/1853 yılında Halep'te doğmuş ve 1351/1933'de vefat etmiştir. Babası Hüseyin fıkıh, hadis ve edeb alanında Şam'ın önemli isimlerindendi. Babası tarafından önce küttab'a ardından da devrin önemli âlimlerine ilim tahsili için gönderilen el-Ğazzî, Muhammed el-Kühayl ve Mustafa el-Kurdî gibi devrin önemli âlimlerinden dersler aldı. Hadis, fıkıh, feraiz ve akide ilimlerinin yanında tarih alanında da kendisini yetiştiren el-Ğazzî, kendi şehrinde hiçbir resmi görev almamıştır. Birçok yeri gezip oradaki kitapları toplayan el-Ğazzî'nin değerli ve büyük bir kütüphanesi olduğu kaydedilmiştir.

İthâfû'l-ahlaf fî ahkâmi'l-evkâf ve *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb* el-Ğazzî'nin basılmış eserlerinden birkaçıdır. *Ravzatü'l-ğînâ fî hukûki'n-nisâ* ve bir şiir divanı olmak üzere basılmamış yazma eserleri de bulunmaktadır.²

Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb, müellif henüz yaşarken 1922 ve 1926 yılları arasında ilk kez Maruniyye Matbaası'nda üç cüz olarak basılmıştır. Bu baskısından sonra uzun müddet basılmayan eser, Dârü'l-Kalem Yayınevi tarafından 1991 yılında yeniden üç cüz olarak basılmıştır.³

Eserin ilk cildi, uzunca bir mukaddimeden oluşmaktadır. Müellif bu mukaddimenin ilk sayfalarında eseri nasıl ve neden kaleme aldığını, eserde kullandığı kısaltmaların neler olduğunu açıkladıktan sonra Halep tarihine dair telif edilmiş eserleri ve o eserlerin müelliflerini zikretmiştir. Ardından Halep'in isimlerini, coğrafyasını, sınırlarını, göllerini, dağlarını, nehirlerini, iklimini, toprak yapısını, madenlerini, ölçü ve tartı aletlerini, paralarını, sanat ve zanaatlarını, bitki ve hayvan çeşitlerini, ticari faaliyetlerini, İslam'dan önce orada bulunan din ve mezhepleri, Halep halkının örf ve adetlerini, bilindik hastalıklarını, komşuluk ilişkilerini, yargı ve yönetim kurumları ile bu kurumların özelliklerini zikretmiştir. İkinci cüzde Halep'in liva/sancak, kazaları hakkında detaylı bilgi vermiştir. Üçüncü ve son cüzü ise Halep'in İslam öncesi ve sonrası siyasi tarihine ayırmıştır.

² Kâmil b. Hüseyin b. Muhammed el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Halep, 3 cilt, Dârü'l-Kalem, 1419, (mukaddimeden naklen)

³ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâî el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 1.

Urfa Livası/Urfa Kazası⁴

el-Ğazzî, eserinde öncelikle Urfa livası merkez ve nahiyelerinde bulunan mahallelerin isimlerini ve her bir mahallede yaşayan insanların sayısını vermiştir. Eserde Urfa livası için Harran, Türkman, Cellabi, Bozabad, Evimağaç, Dönerli, Çaykıyı ve Kaba Haydar gibi nahiyeler zikredilmiştir. Bunların ardından müellif, Halep vilayetinin bir livası olan Urfa livası hakkında şu tanıtıcı bilgileri vermiştir: Halep vilayetinin doğusundaki Urfa livasının merkezi olan Ruha,⁵ Halep'e 42 saat uzaklıkta olan bir şehirdir.⁶ Ruha'yı kuzeydoğudan sınırlayan yerleşim yeri Ma'muratü'l-Aziz adıyla bilinen Harput'tur. İki küçük dağ arasına düşen Ruha'nın güneyinde Zûr şehri, batısında Halep, doğusunda Birecik bulunmaktadır. Türkiye'nin doğusunda Yukarı Cezire'de bulunan bu şehirde 1 hükümet konağı, 1 askeri depo, 1 kale, 31 cami, 21 mescit, 4 kilise, 14 hamam, 1800 dükkân, 4 büyük depo, 11 han, 14 fırın, 55 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyama atölyesi, 2 sabun imalathanesi, 10 üzüm sıkma yeri, 3 otel, 6 okul bulunmaktadır.⁷ Urfa livasının nüfusu kadın ve erkek olmak üzere yaklaşık 64348'dir. Bunlardan 29943'ü Urfa merkezde geri kalan diğer 34405 kişi ise köylerde yaşamaktadır.⁸

İki dağın eteğine kurulmuş büyük bir şehir olan Ruha, İbrahim Nehri'nin/Halilü'r-Rahmân Nehri'nin iki yakasında uzanır. Bu nehir, şehirde küçük bir göl oluşturur. Bu göl İbrahim'in Havuzu diye isimlendirilir. Suyu tatlı olan bu gölün içinde birçok balık bulunur.

⁴ Müellif liva ile kazayı bazen aynı manada kullanmaktadır. Bkz. Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z zeheb fî târihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 39.

⁵ Ruha hakkında geniş bilgi için bkz. Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5 cilt, Beyrut, Dâru Sâdır, 1977, Cilt 3, s. 106-107; Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerrâde İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl ez-Zekkâr, Dimaşk, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, s. 38; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed Ebû Tâlib el-Ensârî ed-Dimaşkî es-Sûfî, *Nuhbetü'd-dehr fî 'acâibi'l-ber ve'l-bahr*, Petesburg: Matbaatü'l-Akâdemiyâti'l-İmparatoriyye, 1865, s. 191; Ahmed b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, thk. Bedevî Abdüllatîf İvaz, Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li-şüûni'l-Metabi'i'l-Emîriyye, 1909, s. 72, 73, 74, 243; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Eslemî, *Fütûhu's-Şâm*, 1. baskı, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, Cilt 2, s. 117-120; el-Hasen b. Ahmed el-Mühellebî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Teyşîr Halef, Dimaşk, 2005, s. 110; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Müessesetü Nâsır, 1980, s. 164, 273; Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh/Abdullâh b. Abdillâh el-Bağdâdî el-Fârisî İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Hollanda/Leiden, Matbaatü Beril, 1889, s. 96; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1409, Cilt 2, s. 663; Ebû Alî Muhammed b. Sa'îd el-Kuşeyrî el-Harrânî, *Târîhu Rakka ve men nezelehâ min ashâbi rasûlillahi ve't-tâbi'in ve'l-fukahâ ve'l-mühaddisîn*, thk. İbrâhim Sâlih, 1. Baskı, Beyrut, Dârü'l-Beşâir, 1998, s. 24-25; Ahmed b. İbrahim b. Muhammed Sibtü İbnî'l-Acmî (v. 884/1479), *Künûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Halep, Dârü'l-Kalem, 1417, s. 85; Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Halep, Dârü'l-Kalem, 1419, s. 417; E. Honigmann, "Urfa", *MEB İA*, s. 50; Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 1, s. 539-555.

⁶ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, Orsam Yayınları, 2012, s.133.

⁷ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 1, s. 537, 539.

⁸ el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 1, s. 539.

İddiaya göre bunlar İbrahim peygambere has balıklardır. Bu yüzden hiç kimse o balıklara dokunmazdı. Ancak Hristiyanlar, bu duruma aldırılmaz ve o gölde balık avlayıp onları yedi. Şehir güneye doğru Diyarbakır'dan 180 km uzaklıktadır. Şehrin çevresi 3 ya da 4 mil uzunluğundadır. Çarşıları dar ve temizdir. Su kanalları aracılığıyla şehrin içinden sular akar. Ayrıca orada Ermeni Patrikliğinin bir eğitim yeri vardır.⁹

Mevlid-i Halîl Camii

el-Ğazzî, Urfa livası hakkında genel bir bilgi verdikten sonra Ruha şehrinde önemli bir ibadet mekânı olan meşhur Mevlid-i Halil camisini anlatmıştır. Buna göre Hz. İbrahim'in doğum yeri olduğu rivayet edilen Mevlid-i Halil adında meşhur bir cami vardır. Bu mekân, gayet nezih olup yanından suyu berrak ve tatlı bir kanal geçirdi. Ön tarafında ise içi berrak suyla dolu mağaraya benzer bir yapı vardı. Buranın tavanında beşiğe benzer bir şey asılı durmaktaydı. Anlatılanlara göre bu şey Hz. İbrahim'in beşiğinin benzeriydi. Bu yer eskiden Kusa diye bilinirdi.¹⁰

H. İbrahim İçin Yakılan Ateş

Anlatılanlara göre Müslümanlar, Hz. İbrahim için ateş yakılan yerde büyük bir cami ve medrese inşa etmişlerdi. Bu caminin adı Halil camisidir. Bu cami, Züleyha çeşmesinin sol tarafının uç kısmında bulunmaktadır. Yine anlatılanlara göre bu caminin toprağı bir mızrak boyu kazıldığında altından ateşten dolayı kömür çıkarmış. Bu durum, sözü edilen yerin Hz. İbrahim için yakılan ateşin yeri olduğuna dair bir delil teşkil etmez. Zira bu kömür, Mecusîlerin ibadet etmek için yaktıkları ateşten dolayı da olmuş olabilir. Çünkü Mecusîler, Urfa'yı işgal ettiklerinde Mevlid-i Halil'in karşısında ateş yakılacak bir yer edinmişlerdir. Ayrıca bu yerle Mevlid-i Halil arasında sadece Züleyha Çeşmesi'nin bulunduğu bilinen bir gerçektir.¹¹

Urfa/Ruha'nın İsimleri

Her şehir tarihçisi gibi el-Ğazzî de eserinde tarihini kaleme aldığı şehir ve o şehre bağlı diğer yerleşim yerlerinin isimlerini aktarmaya önem vermiştir. Müellif Ruha'nın isimleri sadedinde şunları zikretmektedir: Bu şehrin birçok ismi vardır. Urfa, Araplarca Ruha diye bilinir. Urfa da bu şehrin isimlerindendir fakat Ruha Urfa'nın bozulmuş şeklidir. Bunun tersi

⁹ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü 'z-zeheb fî tarihi 'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 542.

¹⁰ el-Ğazzî, *Nehrü 'z-zeheb fî tarihi 'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 540.

¹¹ el-Ğazzî, *Nehrü 'z-zeheb fî tarihi 'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 540.

de söylenir. İlk önce ona Edassa, İzesa veya Ezasa denilirdi. Ayrıca burası daha önce Antakya olarak da isimlendirilmişti. Selefkoslar/Silifkeliler Makedonya Krallığında bulunan Ezessa isminden hareketle bu şehre Edessa adını vermişlerdir. Yunanlılar, bu şehri Kaliruha diye adlandırmışlardı. Bunun sebebi olarak şehrin Halilü'r-Rahmân nehri tarafından sulanıyor olması dile getirilmiştir. Bu nehrin Süryanice adı Deysân, Yunanca ise Sikirtus'tur. Anlamı sıçrayan demektir. Çünkü bu su, çoğu zaman kendi yatağının dışına çıkıyordu.¹²

Urfa/Ruha'nın Kuruluşu ve Ona Hâkim olan Devletler

Eserde Urfa/Ruha'nın tarihi ve ona hâkim olan devletler oldukça kısa ve kronolojik bir sıralamayla verilmiştir. Konuyla ilgili eserde şu bilgiler yer almaktadır: Bazı müellifler, Edessa'nın Nemrut'un zamanında yani MÖ 2000 yılında inşa edildiğini iddia etmiştir. Başka bazı âlimlerse MÖ 4000 yıl önce inşa edildiğini ileri sürmüşlerdir. Muhtemelen bu şehrin inşası çok eski zamandaydı. Sonraları Selukiyyiler bu şehrin inşasını yenilemiştir. Bir ara Sikirtus Nehri, sularıyla bu şehri boğmuş ve en güzel binalarını yok etmişti. O dönemde şehrin yöneticisi Bostinyanus'tu. Zira Makedon Selevkos İmparatorluğu döneminde Urfa'ya Bostinyanus hâkimdi. Bu kral, buradaki yıkılan bütün binaları tamir etti. Bunların arasında bir Hristiyan Kilisesi de vardı. Ayrıca şehri sel sularından korumak için tüm suların içine akabileceği bir kanal yapmıştı. Edessa, Selefkoslar'dan sonra Ebcir (Süryani Krallarına verilen bir isimdir) ismiyle bilinen kralların üssü haline geldi. Sonra buraya Romalılar hâkim oldu. Tirayanus döneminde bu şehir Roma eyaletinin bir kasabası oldu. Romalılar buranın güvenliğini arttırıp orada silah üretim merkezi inşa edip şehri savaş mühimmatıyla doldurdu. Daha sonra Farslar'dan Sasaniler buraya hâkim oldu. Bunlardan sonra ise hâkimiyet Müslümanların eline geçti. H. 432 yılında Selçuklular, şehri ele geçirip burada kendi hâkimiyetlerini kurdular. Haçlılar ise burayı h. 319 yılında aldılar. Burası o dönem Edessa Kontluğu'nun üssü haline geldi. Ardından tekrar Farsların eline geçen bu bölge, Osmanlılar döneminde h. 1047 yılında 4. Murat tarafından alınmıştır.¹³

Urfa/Ruha'daki Önemli Ziyaret Yerleri

el-Ğazzî, Urfa/Ruha'nın siyasi tarihine kısaca değindikten sonra bu şehirde bulunan önemli ve tarihi ziyaret mekanlarını ele almıştır. Eserde Urfa/Ruha'daki önemli ziyaret yerlerine İbrahim'in makamıyla başlanılmıştır: İbrahim'in makamı, güzel ve daha önce bahsi

¹² Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 541.

¹³ el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 541.

geçen gölün kenarında bulunan büyük bir camidir/külliyedir. Caminin üç kubbesi vardır. Etrafı servi ağaçları, Eyyüb'un makamı ve Cabir el-Ensârî, Ebû Ubeyde b. el Cerrah, el Bedî el Hemezânî, el Mes'ûd el-Horasânî'ye ait kıymetli mezarlar ile Nemrut Sarayı diye bilinen eski bir kalenin kalıntıları ile çevrilidir. İbrahim'in makamının etrafında Urfa'da yün ve pamuk dokumacılığı, deri işlemeciliği yapılan dükkânlar vardır. Orada ayrıca bazı mücevherler ve çeşitli eşyalar üretilir. Bu deriler, Halep, Diyarbakır ve çevrelerine gönderilirdi. İbrahim'in makamının çevresinde yeşil piknik alanları ve güzel bahçeler vardı. Bahçeleri, Ayn Zeliha ve İbrahim Nehri sulamaktadır. Yakût, *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde Urfa için şunları söyler: Ruha, Cezîre bölgesinde Mevsıl ile Şam arasında bulunan bir şehirdir. Ruha ile Mevsıl arasında altı fersah vardır. Ruha, adını onu ilk imar eden kişiden almaktadır. O da er Ruha b. el-Belendî b. Malik b. Da'r'dır. Bu kişinin er Ruha b. Sebend b. Da'r b. Hicr b. Cezîle b. Lahm olduğu söylendiği gibi İbnü'r-Rûm b. Lantî b. Sâm olduğu da söylenmiştir. Yakût'un belirttiğine göre Urfa'nın/İbrahim makamının enlem derecesi 72 derece 30 dakika, boylamı ise 37 derece 30 dakikadır. Urfa'ya bir grup muhaddis nisbet edilmiştir. Onlardan birisi Yahya b. Ebi'l-Esed er-Ruhâvî'dir. Bu zat, senetlerde çeşitli değişiklikler yapardı. Bu yüzden onu delil olarak kullanmak caiz değildir. Onlardan birisi de el-Hafız Abdülkahhar b. Abdullah er-Ruhâvî'dir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî der ki: "Ruha Kilisesi'ne girdiğimde gördüm ki bir köşesine kırmızı bir yazı ile şunlar yazılıydı: Falanca oğlu filanca şunu diyerek geldi. Sıkıntılar yığılıp üzerine üzerine geldiğinde akıllı kişinin şansı hayatın sona erip ölümün gerçekleşmesidir. En ağır işkence de şiddetli fakirlik ile birlikte ömrün uzun olmasıdır. Ben de şöyle derim:

Benim, en düşük derecesi Süha yıldızı seviyesinde bir kudretim var.

Fazilet, cömertlik ve üstün akılla yücelen bir kişiliğim var.

Merv'de zengin bir aileye sahiptim.

Devran, beni Ruha Kilisesi'ne sürükledi.

Eğer (Ruhada/Kilisede) tanınsam orada kalmazdım, orada yabancı oldum.

Hoş olan vakitleri uzaklaştırmak ve toplulukları dağıtıp keyiflerini kaçırmak devranın âdetidir."

İbn Mukbil, şarabı Urfa'ya nisbet ederek şöyle demiştir:

"Bana tiryak/ilaç gibi bir şarap içirdi.

Kemiklerim/kaslarım yumuşadıkça o da yumuşadı.

Şarap, Ruha'ya aitti, fıçısı dolu idi. Büyük kadehlerde tekrar tekrar içiliyordu."

İslami Dönemde Urfa/Ruha

Urfa, h. 18'de İyaz b. Ğanem tarafından sulh yolu ile alınmıştır. Oraya gönderilen Süheyl b. Adi ve Abdullah b. Utbân Urfa halkının cizye vermesini istedi. Daha sonra İyaz gidip ordusuyla oraya yerleşti. Daha önce yapılan Harran antlaşmasıyla onlarla da anlaşma yapıldı. Fakat oradakiler cizye vermeyince bu sefer onlarla yenilinceye kadar savaşıldı. Kuşatma şehir ahalisine zor geldiği için sonunda barış talep ettiler. Tarihçi Vakidî'nin belirttiğine göre bu şehrin fethi h. 18. yılında gerçekleşti. Yakut'tan aktarılan bir rivayete göre oranın büyük bir kilisesinde Mesih İsa'nın yüzünü sildiği bir mendil vardı.

Urfa livasına birkaç nehrin suyu akardı. Fırat, Celâb, Babek ve İbrahim Nehri bunlardan bazılarıdır. Yakût'un Mu'cemü'l-Büldân eserinde yazıldığına göre Celâb, Harran şehrinde bir nehirdir. Bu nehir, orada bulunan bir köy ismiyle adlandırılmıştır. Kâtip olan İsmail b. Sabih, Harun Reşit döneminde bu nehri kazmıştır.

Urfa livasının kuzeybatıdan güneydoğuya kadar uzunluğu 80 fersah, kuzeydoğudan güneybatıya kadar uzunluğu ise 50 fersaktır. Bu livanın sakinleri, Türklerden, Araplardan, Kürtlerden ve Ermenilerden oluşmuştur. Buradaki halk, huy ve ahlakının güzelliğiyle ünlenmiştir. Bazı konularda katı olsalar da özellikle yabancılara karşı ihsan ve ikramda çok titizdiler. İlme ve âlimlere önem verme bu halkın önemli bir diğer hasletidir. Kurum ve rütbelere önem verme ve bunlarla övünme bu halkın başka bir özelliğidir. Bu halkın içinde âlim ve salih zatlar vardır. el-Ğazzî'ye göre itibarlı ve mal sahibi olan bu zengin insanların huylarında şayet bir keskinlik ve kabalık olmasaydı belki de Allah'ın yaratmış olduğu en güzel kullar olarak ünlenirlerdi. Ruha, ürünleri bol, arazileri geniş ve ürün ve malların fiyatları ucuz bir şehirdi. Nehirler ve pınarlar, binaları güzel olan bu şehri sularıyla yarardı. İçinde bostanlar olan Ruha'nın tarlaları oldukça genişti. Ticareti kazançlı, havası güzel, toprağı iyi olan bu şehirde Allah'ın dostu Halilullah İbrahim doğduğu için tarihçiler burayı mukaddes bir şehir olarak değerlendirmiştir.¹⁴

Bu bölüm, geçmişte Ruha müftüsü olan Âlim Şeyh Abdullatif er-Ruhavî'nin yazmış olduğu *Mişkâtü's-safâ fî tarihi mevlidi Ceddi'l-Mustafâ* adlı eserinde mevcut bazı yerlerin özetidir. el-Ğazzî, kendi eserini telif ederken ona teklifte bulunmuş ve o da teklifi kabul ederek *Mişkâtü's-safâ fî tarihi mevlidi Ceddi'l-Mustafâ adlı eseri yazmıştı*. Hatta ilk müsveddelerini el-Ğazzî'ye göndermişti: Ruha şehri, Ebû Süfyân'la meşhur kıssası olan Herakliyyus'un krallığının merkeziydi. MÖ 4490'da Ruha'nın ismi Ur'du. Bir görüşe göre Bâver el-Keldan, orayı Ur ismiyle adlandırmıştır. MÖ 2495'te ismi Kaliruha, MÖ 2300 yılında ise ismi

¹⁴ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 544.

Antakya'dır. MÖ 1200 yılında ismi Rıha ya da Ruha olmuştur. Bu dönemde ona Edessa ismi de verilmiştir. 1200 yıllarında bu şehir, 15 cami barındırıyordu ve bu camilere ait 12 minare vardı. Onun camileri kare şeklindeydi, sonra minareler ve camiler değişti. 1174 senesi dolaylarında Ruha'da ismi Hammas olan bir emir vardı. Onun döneminde Ruha bir eyalet idi. Bu eyalete Deyr, Rahbe, Rakka, Habur, Harran, Culab ve Beni Kays gibi yerler bağlıydı. Ruha 1200 yıllarında aynen Dımaşk gibi büyük bir şehirdi. Bazı haçlı seyyahların anlattığı üzere, Hz. İbrahim döneminde Urfa'nın ismi aynı zamanda onun kardeşinin de ismi olan Harran idi.

1086 senesinde Ruha, sular altında kaldı ve burada yaşayanların çoğu boğuldu, binalarının çoğu kullanılamaz hale geldi.¹⁵ 762 ve 717 yılında da aynı şey oldu. Bu nedenle Melik Ebkar/Ebcer döneminde Halilü'r-Rahman Nehri'nin aktığı gölette inşa edilmiş olan muhteşem köşk de yıkılmıştır. Bu selde, 2000 insan boğularak ölmüştür. Bu büyük sel felaketinde ismi geçen Melik, Ruha ahalisini 5 yıl vergiden muaf tutma kararı aldı. Ruha'da 300 tane pınar vardı. Sularıyla taşkınlığa neden olan suyun adı Süryani'ce Deysan, Yunanca ise Sikirtus idi. Bu su, Halilü'r-Rahman Nehri'nin toplandığı göldü. Bu suyun taşmasının nedeni, Ruha'nın doğusunda yaklaşık bir saatlik mesafede olan Deyrgulî denilen yerde yağmur sularının oraya akmasıdır.

Ruha'nın yönetimi başkenti Ahlat olan Karakoyunluların eline geçmiş olduğu bir dönemde yöneticilerden birisinin kızı hac farızasını eda etmek için Ruha'dan geçmişti. Bu durumu görünce orada sel suları için derin ve geniş bir akar açtırmış, bundan böyle yağmur suları artık o suya karışmaz olmuştur. Böylece Ruha şehri, bu sel felaketinden kurtulmuştur.

Peygamberlerden Nuh, onun oğlu Sam, Halilü'r-Rahman/İbrahim, Lut, Eyyüb, Hud, Salih, Şuayb; sahabeden Malik b. Mürare ve diğer bazı başka sahabiler, Ruha'ya nisbet edilmişlerdir.

Ruha'dan Hz. Peygamber'e erkeklerden oluşan 15 kişilik bir heyet gelmiş ve onun yanında Müslüman olmuşlardır. Yine ona yanlarında bazı hediyeler de getirmiş olan 15 kişilik bir süvari grubu Ruha'dan gelmiştir. O hediyelerin içinde Mirvah adında bir at da vardı. Çok süratli olduğu için Hz. Peygamber bu atın adını Bahr diye değiştirmiştir. el-Ğazzî'ye göre¹⁶ Malik b. Mürare ve o iki heyet Reha kabilesindendirler, Ruha şehrinden değildir.

¹⁵ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehri'z-zeheb fî tarihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 545.

¹⁶ Burada konuşan el-Ğazzî'dir.

Miškâtü's-safâ'nın müellifi sözlerine şöyle devam ediyor: Peygamberlerin ehlinde Ruha'ya nisbet edilenler ise şunlardır: Halil'in hanımı Sare, İshak'ın hanımı ve Yakub'un annesi Ribka, Yakub'un iki hanımı Velya ve Rahil, Lut'un kızı ve Şuayb'ın ninesi.

Tabiin ve Tebe-i tabiinlerden Ruha'da yaşamış olanlar şunlardır: Buhari ve Müslim'in şeyhlerinden Zeyd b. Ebi Enise, İbn Hanbel, Yezid b. Sinan er-Ruhavi (el-Mesudi'nin *Mürucü'z-Zeheb* adlı eserinde es-Seffâh'ın haberleri adlı bölümde bu zat ile Muaviye arasında gerçekleşmiş nükteli bir diyalog kaydedilmiştir), hadis alınmayacak derecede (Metrükü'l-Hadis) bir hadis ravisi olan Yahya b. Ebi Enise.

Âlimlerden Ruha'ya nisbet edilenler şunlardır: Muhaddis Salih Veri' İmam Hafız Abdülkadir er-Ruhavi. 612 yılında Ruha'da vefat etmiş olan bu zat, 40 hadis toplamıştır. Kabri bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. İzzüddin b. Abdüllatif İbnü'l-Melek *Meşârik, Mesâbih, el-Cuma'* ve *Menârü'l-envâr* adlı eserler üzerine şerhler yazmıştır. Alim Amil Zeynüddin Abdülmümin b. Ömer b. Eyyüb er-Ruhavi keramet ve bazı haller sahibidir. 848 yılında el-Hicâziyye mahallesinde Bedir denilen yerde vefat etmiştir. Edip Alim Müerrih Nevî er-Ruhavi, 1268 yılında vefat etmiş olan Ruha doğumlu el-Allame el-Hac İbrahim er-Ruhavi. Kudve Mu'tekad el-Hac Nebîh 1202 yılında vefat etmiştir. Kabri surun dışında bilinen bir yerdedir. Mevlid-i Halil makamında Ustad olan Meşhur Veli Şeyh Abdal Muhammed 1229 yılında vefat etmiştir. Mevlid-i Halil makamında Ustad olan Mürşid Salih Zat Dede İbrahim b. Mela Muhammed 1230'da vefat etmiştir. Mevlid-i Halil makamının Hizmetkârı Zahid ed-Derviş Eyyüb 1239 yılında vefat etmiştir. Mevlid-i Halil makamının Şeyhi Dede Efendi diye meşhur olan Şeyh Dede Osman 1300'de vefat etmiştir. Bunların dışında da Ruhalı olan birçok âlim mevcuttur.

Şairlerden Ruha'ya nisbet edilen bazı kimseler şunlardır: İnşa Divanı'nın kâtipliğini de yapmış olan Edip el-Bari eş-Şeyh Ömer b. İbrahim. Süleyman er-Ruhavi, 777'de vefat etmiştir. Meşhur Şair Nabi İstanbul Üsküdar'da 1124 yılında vefat etmiştir. Vefat yeri için Üsküp de zikredilmiştir. Onun şiir divanı Türkçe olarak basılmıştır.

Emirlerden Ruha'ya nisbet edilenler ise şunlardır: Ruha, Rakka ve diğer bazı yerlerin valisi İbrahim Paşa Hamevizade'dir. Ruha'da onun yaptırdığı bazı eserler mevcuttur. Örneğin Ruha'daki Rızvaniyye Medresesi, Halil suyunun göletinin yanında bir cami yaptırmış ve birçok vakıf kurmuştur. Ruha'yı ziyaret etmiş Peygamberler şunlardır: Âdem, İdris, bir görüşe göre Eyyüb, bir rivayete göre İsa. Sahabelerden Ruha'yı ziyaret etmiş olanlar ise şunlardır: Abdurrahman b. Avf, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah, İyaz b. Ğanem, Cabir b. Abdillâh el-Ensari, Sad b. Ebi Vakkas, Halid b. Velid ve başka bazı sahabiler. Âlimlerden Ruha'yı ziyaret etmiş olanlar şunlardır: el-Allame Sadüddin et-Taftazani, el-Allame Abdülcabbar ve Timurleng ile

Ruha'yı ziyaret etmiş başka bazı alimler. Harun Reşid ve Memun tarafından kadı olarak görevlendirilen Muhammed b. Hasen eş-Şeybani, İsmail b. Hammad b. Ebi Hanife en-Numan da Ruha'nın kadısıydı. Abdüsselam el-Vasıbi Ebü'l-Fazl er-Ruki Ruha, Rakka, Harran ve Haleb kadısıydı.

Sultanlardan Ruha'yı ziyaret etmiş olanlar şunlardır: I. Sultan Süleyman Tebriz seferine çıkmışken Ruha'ya gelir ve Halil suyunun kenarında bir zaviyenin tamir edilmesini emreder. Tamir edilen bu zaviye sonraları yine enkaz haline gelmiş ve ondan artık hiç bir iz kalmamıştır. IV. Murat Han, Şiilerin elinden kurtarmak için Bağdat'a giderken Ruha'ya uğramıştır. Ruha'da Şeyh ve Veli bir zat olan Ali ile görüşmüştür. Ondan bazı kerametler gören Murat Han, ona ikta verilmesini emretmiştir. Sultan Murat Han, Ruha'da 14 kişinin sigara içtiğini duymuş ve onların öldürülmesini emretmiş ve hepsi öldürülmüştür.

1310 yılında Ruha'da yaşayan bazı âlimler şunlardır: Siraczade diye meşhur olan el-Hac Muhammed Tahir b. es-Seyyid Ahmed er-Ruhavi. Bir dönem Ruha'da ifta görevini yerine getiren bu zat, Yusuf Paşa Camisi'ndeki Süleymaniye Medresesinde, bir kaç cami ve mescitte ders vermiş,¹⁷ Ruha'daki eşrafa önderlik yapmayı ve Ruha'nın ilim şubesinin başkanlığını yapmayı üstlenmiştir. O eşraftan bazıları şunlardır: Hacı Ali Efendi -âlim olan Hacı Ali, Hacı Sakib efendinin inşa ettiği camide talebelere ders veriyordu- ve Hacı Mustafa Hâfız. Hacı Mustafa Hâfız, Ruha'daki Hz. İbrahim Halil Çeşmesi kenarında inşa edilen Şabaniyye Medresesi'nde ders veriyordu. Onlardan birisi de Hacı Ramazan'dır. O, İbrahim Gölü'nün kenarındaki Âtikiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Onlardan birisi de İstanbul müderrislerinden Hoca Şeyh Muhammed b. Ömer'dir. Ruhalı Allâme Şeyh Abdullatif de o eşraftan biridir. O, *Mişkâtü's-safâ* adlı eserin müellifidir. O, âlim, cömert, güler yüzlü, nükteli ve Allah'a yönelen biridir. Ruha sakinlerinin çoğu onun ilminden istifade etmiştir. Yaklaşık on sene Ruha'da fetva makamını üstlenmiştir. 1314 senesinin başlarında Ruha'da vefat etmiştir.¹⁸

1310 senesinde Ruha'daki tasavvuf ehlinde biri de Kâdiri tarikatından hafız, mürşid Halil'dir. Mevlidi Halil Tekkesi'nin şeyhidir. Şeyh Abdulkadir el-Halveti, Baba Recep Nakşibendî ve diğer bazı kişiler de o dönemin tarikat ehliendir.

Ruha'da iyi hattatlar ve yüksek mertebelere sahip kişiler de vardır. Hüseyin Paşa b. Şeyh Muhammed el-Hartavi, Hacı Muhammed Bedi el-Hartavi, Mustafa b. Hüseyin Alemdar, Muhammed Beg b. Mustafa el-Hamevi, Hüseyin Paşa adıyla meşhur Hacı Ali Beg, Hacı

¹⁷ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 546-547.

¹⁸ "Onlardan birisi de" ile başlayan ve paragrafın bitimine kadarki sözler el-Ğazzî'ye aittir.

Muhammed Bâkır Efendi b. Hacı Muhammed ki bunlardan bazılarıdır. Başka bir kişi de Ahmed Beg b. Halil Beg'tir. Tasavvuf ehlinin iyilerinden bir diğeri de Hacı Muhammed Said Ağa b. Hacı Müslim Ağadır. Bu şahıs çok tasaddukta bulunan, hayırlı eserler yapan salih bir insandı. Ruha Şehri, elli seneden beri ilimde, kültürde, sarı bakır ve bazı dokuma sanatlarında önde gelen şehirlerden biridir.¹⁹

Urfa/Ruha'daki Tarihi Eserler

Ruha ve çevresinde önemli tarihi eserler vardır. Bunlardan biri İbrahim Halil Mağarası'dır. Burası şehrin doğusunda bulunan ve Nevruz günlerinde İbrahim Halil'in saklandığı yerdir. Ruha'da eski bir yapı olan Ruha Kalesi de bulunmaktadır. Bu kale, şehrin güneyinde olup yüksekliği yetmiş zira'a (64 cm) yakındır. Çevresi, yarım saat yürüme mesafesindedir. Etrafı kayalara oyulmuş ve hendek ile kuşatılmıştır. Hendeğin derinliği 30 zira'a yakındır. Kale üç katlı olarak inşa edilmiş, en üst katta bir kapı bulunur. Bu kapı bir bodruma açılır. Buradan Zerka veya Züleyha suyuna ulaşılır. Bu kalenin altında ise geniş ve karanlık bir yer vardır. Buranın hapisane olduğu söylenmektedir. Kimisi Nemrud'un hapisanesi olduğunu söyler. Kalenin kuzeyinde yıkılmak üzere olan bir mescit bulunmaktadır. Bu kalede yüksek binalar inşa edilmiştir. Bu binalar, adeta havada dönen değirmen taşlarını andırmaktaydı. Kalenin güneyinde iki büyük direk bulunmaktadır. Bunların Hz. İbrahim'i ateşe attıklarında kullandıkları mancınının direkleri olduğu söylenmektedir. Muhtemelen bunlar, daha önceleri savaşlarda kullanılan mancınının direkleridir. Her bir direğin yüksekliği 30 zira'a yakındır. Kalenin kuzeyinde hendeğin içinde ve hendek yüksekliğinde bir direk daha bulunmaktadır. Bu kalenin Şenuşâh, Dehhâk veya Nemrud tarafından inşa edildiği söylenmektedir. Meşhur bir rivayete göre Hz. İbrahim'in atıldığı ateşin yeri, kalenin kuzeyindedir. Günümüzde mesire alanı olarak kullanılmaktadır. Bu alanın içinde iki kubbe bulunmaktadır. Buranın batısında bir cami bir de minare inşa edilmiştir. Minarenin üzerinde yazıldığına göre bunlar 608 yılında inşa edilmiştir. Bu alanın kuzeyinde İbrahim Halil, güneyinde ise Zerka Çeşmesi bulunmaktadır.²⁰

Halil İbrahim Gölü'nün yanında Vezir Mustafa Paşa'nın inşa ettiği ve Şair Nâbî'nin de tarihlendirdiği bir saray bulunmaktadır. Gölün kıyısında Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın inşa ettiği bir saray ve bir de tekke bulunmaktadır. Vali, bunları inşa ettiği zaman, içinde

¹⁹ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 549.

²⁰ el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 551.

fakirler sofrasının bulunmasını istemiştir. Şair Nâbi de bunları tarihlendirmiştir. Günümüzde her iki eser de yıkılmıştır.

Tarihi eserlerden birisi de Hz. Eyyüb'ün makamıdır. Burası sur dışında, şehrin güneyinde ve şehirden yarım saat yürüme mesafesinde uzaklıktadır. Buranın Hz. Eyüb'ün hastalığı döneminde sığındığı mağara olduğu rivayet edilir. Bu makamın güneybatısında yarım saat mesafede Şamih Dağı bulunmaktadır. Bu dağda bir kaç tarihi eser vardır. Bunlardan biri süslü taşlarla inşa edilen, yüksek ve geniş bir misafirhanedir. Günümüzde bazı duvarları yıkılmıştır. Diğer bir eser ise Yakubî Kilisesi adında bir yapıdır. Yakubî Kilisesi denilmesinin sebebi, bu kiliseyi Hristiyan inancına mensup Yakubî fırkasının inşa etmesidir. Şehrin güneyinde surların dışında, ğalvet mesafesinde (300 ile 400 arası zira'dır. Zira ise bir kol uzunluğudur) "Vadi Mancı" adlı dağda bir mağara bulunmaktadır. Burada sağ elinin üzerine dayanmış, ayağında patiğe benzer bir şey olan insan suretinde bir heykel bulunmaktadır. Ayağının dibinde elini göbeğinin üzerine koymuş vaziyette, âdetâ bir hizmetçinin efendisi karşısında hürmet edercesine duran bir insan heykeli daha bulunmaktadır. İlk heykel, sanki mağaranın ortasındaki bir şeye bakmaktadır. Osmanlı devletinin vezirlerinden Ömer Paşa, bu mağaraya girmiş ve heykelin baktığı yerin kazılmasını emretmiştir. Burası kazıldığında eski altın sikkelerle dolu bir küp bulunmuştur. Bu dağda ve buralara yakın yerlerde çok sayıda hazine çıkarılmıştır. Mütevâtir görüşe göre surun dışında Kusa denilen yerde birçok define bulunmaktadır. Ruha Dağı'nda on binden fazla mağara bulunmaktadır. Her bir mağara, düzenli bir evi andırmaktadır. Her kazı çalışmasında bu tür mağaralar ortaya çıkmaktadır. Halilü'r-Rahman Medresesi restore edildiği zaman, bazı duvarların temelinde insan heykeli bulunmuştur. Bu heykelin göğsünde, onun Hz. İbrahim'in babası Âzer'e ait olduğuna dair kitâbeler bulunmaktaydı.²¹ Bunun, Ebkâr'ın/Ebcer –ki bu, Ruha kralı olan ve İsa'ya iman eden Sabur'dur- heykeli olduğu da söylenmiştir. Bu yazıların, Hz. İsa'nın Mezkur Ebkar'a yollamış olduğu mektubun sureti olduğu da söylenmiştir. Bu heykel, Ruha hükümetinin sarayında uzun yıllar kalmış sonra Âsitane (İstanbul) müzesine taşınmıştır.

Ruha'daki İslâmî kadim eserlerden birisi de Ulu Camii'nin sekizgen minaresidir. Oldukça sağlam ve yüksek olan minarede dört kemer vardı. Dört kişi burayı yan yana rahat bir şekilde yürüyebilirdi. Minarenin başında yuvarlak büyük bir kubbe vardı. Ancak sonraları yıkıldı. Müslim Ağa, bu günlerde ona uzun bir kubbe inşa ettirdi. Bu camide harem bölümünün içinde bir kuyu vardı. Mesih'in Ruha'ya girince bu suyla yıkandığı kabul

²¹ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 552.

edildiğinden Müslüman ve Hristiyanlar bu kuyunun suyundan bereket umarlardı. Ayrıca Mesih'in meşhur mendilinin bu kuyuya düştüğü de söylenir. 1303'te, Koteğar Mahallesi'nde boncuklar döşenmiş evlere benzeyen ve birçok mağaraya açılan bir oyuk ortaya çıkmıştır. Bu mağaraların içinde yaklaşık bin insan cesedi vardı. Cesetler, bu zamanın insanların cesetlerinden daha uzun ve büyüktü. Tüm bunlar temizlendi ve bu mağaralar fakirlere mesken yapıldı. 1309'da birçok ölü cesedi, taştan heykeller, ağır ve uzun bir taş barındıran başka boncuklarla döşenmiş mağaralar ortaya çıktı. Büyük ve uzun olan bir taşın üstünde erkek ve kadınların kaçtıklarını tasvir eden sekiz resim vardı. Erkekleri tasvir eden resimlerde erkekler sakallıydı. Başlarında iki boynuza benzeyen bir şeyler vardı. Kadınları temsil eden resimlerde kulaklar küpeli olarak betimlenmişti. Her iki grubun resimleri arasında, Ruha'da ne anlama geldiği bilinmeyen çizgiler ve semboller vardı. Bu taşların yakınında, üzerinde salkımlarını sarkıtmış asma resminin bulunduğu başka bir taş vardı. Yine yakın zamanda hükümet konağının yakınında boncuklarla döşenmiş bir mağara ortaya çıktı. Burada taştan on heykel vardı. Bunlardan biri, uzun bir sakala sahip ve etrafında birçok bitki heykeli bulunan bir erkek heykeliydi. Yerde Süryanice yazıları bulunmaktaydı. Mağaranın bu haldeki haberi hükümete ulaşınca, Âsîâne'den (İstanbul) bu mağaranın kapılarının kapatılması ve içindekilerin olduğu gibi bırakılması emri çıktı. Bu mağara, surun dışında, hükümet konağının karşısında ve Karakoyun Nehri'nin bitişiğindeki Derkezan Mahallesi'ndedir. Bu mağaranın etrafında yaklaşık üç yüz tane daha mağara daha ortaya çıkmıştır.²²

Urfa/Ruha'nın Suları

Ruha'nın suları çok lezzetlidir. Bunlar Halil çeşmesi (Aynu'l-Halil), Aynu'-z-Zerkâ (Zerkâ Çeşmesi) ve buna yakın olan başka bir çeşmedir. Kehriz Nehri'nin kaynağı, Ruha'dan iki saatlik mesafedeki Kaşmer Dağı'ndadır. Nehir üstündeki birçok değirmeni aştıktan sonra Ruha'ya girer. Nehir, şehrin yarısının su ihtiyacını karşılayacak şekilde şehrin yapıları arasında çeşitli kanallara ayrılır. Eski Kehriz Çeşmesi'nin kaynağı, bir saat uzaklıkta bulunan Ruha'nın kuzeyindeki dağdır. Bunun suları bahçelerde tükendiği için bundan sonra akmaz. Şehre bir saat mesafede bulunan Derikli Çeşmesi de aynı şekilde bahçelerde tükenir. Şehre yarım saat uzaklıkta bulunan şehir dışındaki Cosuk Nehri, bahçeleri sular ve şehrin bazı evlerine kadar gider. Ruha'dan iki saat uzaklıktaki üzerinde değirmenler bulunan Seleb Nehri, Karaköprü'deki bahçeleri ve tarlaları sular. Harran Kapısı'nın yakınında Karapınar veya Siyah Çeşme adlı bir çeşme bulunur. Ruha'dan on saat uzaklıkta Harran tarafında Arus Çeşmesi

²² Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarihî'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 553.

(Aynu'l-Arus) bulunmaktadır. Kenarında Halilü'r-Rahman'ın makamı ve Hz. İbrahim'in hanımı Sare ile zifafa girdiği yer bulunur. Bu su, uzak mesafedeki tarlaları suladıktan sonra Rakka'nın doğusunda Fırat'a dökülür.²³

Celâb Nehri'nin kaynağı, Dibhisar Köyü'nün arazilerinden çıkar. Bölge halkının çoğu, bu nehirden içer. Diğer bir nehir de Bozabad bölgesinde bulunan Rasü'l-Ayn'dadır. Ruha'da buna benzer sayılamayacak kadar çok küçük nehir ve çeşme vardır.

Ruha, gelir ve mahsullerin çokluğuyla meşhurdur. Buğday, arpa, mercimek, nohut, susam, yağ ve yün bunlardan bazılarıdır. Ruha, bu gelirlerden kendine yetecek kadar olanı aldıktan sonra gerisini başka yerlere ihraç etmiştir. Ruha sakinlerinin dili ise Süryanice ve Keldani'dir. İfrudun zamanında Farsça, İskender zamanında ise Rumca yayılmıştır. Fakat Begler zamanında Ruha'nın dili Arapça olmuştur. Çünkü Rabia, Mudar ve Beni Müdlec gibi birçok kabile buraya yerleşmişti. Bunlardan Müdlec kabilesine, Muzhac da denilirdi. Bu kabile "kıyafet" ilmini bilmekle meşhurdur. Ruhalıların dili ikinci Fars Melikleri döneminde, Farsçayla karıştı. Selçuklu padişahları döneminde Melikşah başta olmak üzere, Türkçe yayıldı. Kürt hükümdarlarından Nasuriddin döneminde Kürtçe yayıldı. Daha sonra bu dil, Eyyübî Kürtleri döneminde daha da yaygınlaştı ve Kürtler orada sayıca çoğaldı. Osmanlı döneminde Vezir Hüseyin Paşa onları Aynü'l-Arus denilen mıntıkaya yerleştirdi. Şu an buraya Celâb-ı Türkmen ve Beyaz Kale denir. Bu iskân politikasından sonra Ruhalıların dili Türkmence olmuştur. Daha sonra da Osmanlıca oldu. Ancak şuan burada Türk, Arap, Kürt ve Ermeni bulunur. Ruha'nın nüfusunun çoğu Türklerden oluşmakta bunu Arap, Kürt ve Ermeniler takip etmekteydi. Kays Aşireti'nden olan Araplar, Ruha ve çöllerinde yaşamıştır. Bunlar, Zeynelabidin Ali b. Hüseyin soyundandır.²⁴

Beni Muhammed, Beni Yusuf, Cemile, Seyyale, Tamah, Beni Acel, Beni Nemir, Beni Hemdan, Muacele ve Ebu'l-Hüseyin ailesi, Murabede, Münif, Fetit, Muğalat, Secv, Şavi, Ebu'l-Assaf ailesi, Beni Esed, Beni Tayy ve Naim kabileleri, Hz. Hüseyin'in soyundandır. Beni Zeyd, Beni Kilab, Ebi'l-Hamis ailesi, Besâra, Ğavl, Felîp kabilerinin çoğu Harran ve Cellâb Türkmen bölgelerinde ikamet ederler.²⁵

²³ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb*, 3 cilt, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 553.

²⁴ el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 554.

²⁵ el-Ğazzî, *Nehrü'z-zeheb fî tarîhi'l-Haleb*, Halep, Matbaatü'l-Maruniyye, c. 2, s. 555.

SONUÇ

Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâlî el- Halebî el-Ğazzî, *Nehrü'z zeheb fî tarîhi'l Haleb* adlı üç ciltlik/cüzlük eserinde Halep'i detaylı olarak ele almıştır. el-Ğazzî bu kapsamlı eserinde Halep'in coğrafyasını, sınırlarını, isimlerini, geçim kaynaklarını, zanaatını ve sanatını, İslam öncesi orada bulunan din ve mezhepleri, Halep halkının örf ve adetlerini, yargı ve yönetim kurumlarını, Halep'in liva/sancak, kazalarını ve bu şehrin İslam öncesi ve sonrası siyasi tarihini ele almıştır. el-Ğazzî'nin bu çalışmada Halep'in livası olarak üzerinde durduğu şehirlerden biri de Urfa'dır. Halep vilayetinin doğusunda bir şehir olan Urfa livasının merkezi ise Ruha'dır. Eserinde öncelikle bu livanın demografik yapısını ortaya koyan el-Ğazzî, Urfa şehrinin yapılarını sayılarıyla birlikte ele almıştır.

İki dağın eteğine kurulmuş büyük bir şehir olarak Urfa'yı tanıtan el-Ğazzî, İbrahim/Halilü'r-Rahmân Nehri'nin bu şehir üzerindeki coğrafi, mimari ve dinsel etkisini ele almıştır. el-Ğazzî, aynı zamanda bu nehrin İbrahim peygamberle ilişkisini ve Hristiyanların bu nehre karşı yaklaşımını ortaya koymuştur. Ermeni Patrikliğinin Urfa'yı bir eğitim yeri olarak kullanması, bu şehirdeki bazı suların kutsallığı ve bu sular etrafında örülen dinsel kurgu, el-Ğazzî'nin eserinde genel tarih ve dinler tarihi açısından önemli tespitlerdir. el-Ğazzî, Ruha şehrinde önemli bir ibadet mekânı olarak anlattığı Mevlid-i Halil Camisi ve tavanında beşiğe benzer bir simgenin olduğu mağarayı Hz. İbrahim'in doğum yeriyle ilişkilendirmiştir. Hz. İbrahim için ateş yakılan yerde büyük bir cami ve medresenin inşa edildiğini anlatan el-Ğazzî, Halil Camisi ve Züleyha Çeşmesine değinmiştir. O, eserinde buradaki yapıların altında bir metre derinlikte kömürün çıkması olayını ise Hz. İbrahim'in yakıldığı ateşle mi yoksa Mecusilerin ateşgede adı verilen ibadet yerleriyle mi ilişkili olduğunu irdelemeye çalışmıştır. el-Ğazzî, ifade ettiği bu iki seçeneğin de ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmiştir.

el-Ğazzî, Ruha'nın isimlerini tarihsel bir seyir içinde ele almıştır. Buna göre Urfa'nın Araplarca Ruha diye bilinmesi ve daha önceleri bu şehir için Edassa, İzesa, Ezasa, Antakya ve Kaliruha gibi isimlerinin kullanılması önemli bilgiler olarak ifade edilmiştir. Urfa'nın içinden geçen Halilü'r-Rahmân Nehri'nin Süryanice adının Deysân, Yunancada ise sıçrayan anlamında Sikirtus olarak ifade edilmesi önemli bir tarihsel detaydır. Eserde Urfa/Ruha'nın tarihi ve ona hâkim olan devletler kısa ve kronolojik bir sıralamayla verilmiştir. Buna göre Edessa olarak bilinen Urfa/Ruha'nın Nemrut'un, Selukiyyilerin, Selevkos İmparatorluğunun, Romalıların, Sasanilerin, Haçlıların ve Osmanlıların eline geçtiği ve her devlet veya yönetim döneminde kendine özgü idari, siyasi ve dinsel bir biçim kazandığı dile getirilmiştir.

el-Ğazzî, Urfa/Ruha'nın önemli tarihi ziyaret mekânlarını da ele almıştır. Buna göre gölün kenarında bulunan ve büyük bir külliye niteliği taşıyan İbrahim'in ziyaret makamı bu tarihi ve güzel yerlerden biridir. Bu üç kubbeli caminin yanında etrafı servi ağaçlarıyla çevrili ve birçok kıymetli zata ait çeşitli mezarlar ve Nemrut Sarayı diye bilinen eski bir kalenin kalıntıları mevcuttur. el-Ğazzî, bu mekânların yanında ayrıca mücevherler ve çeşitli eşyaların üretildiği, yün ve pamuk dokumacılığının yapıldığı, deri işlemeciliğinin icra edildiği dükkân veya işletmelerin olduğunu belirtmiştir.

el-Ğazzî, eserinde Urfa'nın İslami dönemde İyaz b. Ğanem'in eliyle sulh yoluyla alındığını anlatmıştır. Bu dönemin Urfa livasıyla ilgili olarak el-Ğazzî, bazı coğrafi bilgilerin yanında insanların karakterlerini ortaya koyan tahliller de vermiştir. Halkın misafirperverliğine, huy ve güzelliğine değinen el-Ğazzî, Urfa'da yaşayan insanları genel olarak övmüş fakat onların rütbe, makam düşkünlüğü ve kabalık konusundaki bazı olumsuz davranışlarını da yermiştir. O, Urfa'nın ürünlerinin bol, arazilerinin geniş, ticaretinin kazançlı olması ve fiyatların ucuzluğuyla gözde bir şehir olduğunu dile getirmiştir. el-Ğazzî, ayrıca Urfa'nın tarih boyunca peygamber, sahabe, evliya, âlim, emir, sultan, edip, şair ve din adamlarının yaşadığı veya buraya nisbet edildiği bir yer olduğunu vurgulamıştır.

Netice olarak el-Ğazzî'nin eserinde Urfa livasının tarihsel bir serencamını görmek mümkündür. Onun Urfa'yı anlatırken hem sistematik hem de objektif bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Çünkü el-Ğazzî, eleştirel bir yaklaşımla Urfa'nın özelliklerini ele almaya çalışmış ve bu tavrı kişisel duygularını ifade ederken bile takınmayı ihmal etmemiştir. el-Ğazzî'nin bu çalışması Urfa hakkında yeni ve farklı şeylerin öğrenilmesi açısından önemli bir eserdir. Burada sadece İslam'a değil diğer dinlere ait imge, simge ve semboller de dile getirilmiştir. Bu açıdan el-Ğazzî'nin eseri, hem Urfa'nın genel tarihine hem de din tarihine ilişkin önemli ipuçları içermektedir.

KAYNAKÇA

- ed-Dımaşkî es-Sûfî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed Ebû Tâlib el-Ensârî, *Nuhbetü'd-dehr fî 'acâibi'l-ber ve'l-bahr*, Petesburg: Matbaatü'l-Akâdemiyâtî'l-İmparatoriyye, 1865.
- el-Fârikî, Ahmed b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Ezrak, *Târîhu'l- Fârikî*, thk. Bedevî Abdüllatîf İvaz, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-şüûni'l-Metabi'i'l-Emîriyye, 1909.
- el-Ğazzî, Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâlî el-Halebî, *Nehrü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Halep: Dârü'l-Kalem, 1419.
- el-Ğazzî, Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâlî el-Halebî, *Nehrü'z zeheb fî tarîhi 'l- Haleb*, 3 cilt, Halep: Matbatü'l-Maruniyye, 1213, c. 1, s. 539.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-büldân*, 5 cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- el-Harrânî, Ebû Alî Muhammed b. Sa'îd el-Kuşeyrî, *Târîhu Rakka ve men nezelehâ min ashâbi rasûlillahi ve't-tâbi'in ve'l-fukahâ ve'l-mühaddisîn*, thk. İbrâhim Sâlih, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1998.
- el-Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Müessesetü Nâsır, 1980.
- el-İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh *Nüzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- Eroğlu, Cengiz, Babuçoğlu Murat ve Köçer Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara: Orsam Yayınları, 2012.
- el-Mühellebî, el-Hasen b. Ahmed, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Teysîr Halef, Dımaşk: 2005.
- el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *Fütûhu 'ş-Şâm*, 1. baskı, 2 cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Honigmann, E. "Urfa", *MEB İA*, İstanbul: Eskişehir A.Ş. Matbaa Tesisleri, 2001.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh/Abdullâh b. Abdillâh el-Bağdâdî el-Fârisî *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Hollanda/Leiden: Matbaatü Beril, 1889.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerrâde, *Zübdetü'l-haleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl ez-Zekkâr, Dımaşk: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Sibtü İbni'l-Acmî, Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed, *Künûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Halep: Dârü'l-Kalem, 1417.